

згинуола, з достаток, з неба – асіміляцыя па звонкасці; *чересъ такїѣ лѣта* – асіміляцыя па глухасці.

Аналіз графіка-арфаграфічнай сістэмы ЖАЧБ выявіў, што асновай для графіка-арфаграфічнага афармлення тэксту ЖАЧБ стала традыцыйнае пісьменства. Між тым у помніку сустракаюцца графічныя паланізмы; шэраг напісанняў афармлены згодна са старабеларускай мовы.

Літаратура

1. Булыка А. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. – Мінск, 1970.
2. Жураўскі А. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. – Т. 1. – Мінск, 1967.
3. Карский Е. Западнорусский сборник XV века Публичной библиотеки в С.-Петербурге Q. 1. № 391 // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – Москва, 1962.
4. Карский Е. Исторический очерк звуков белорусского наречия // Язык белорусского племени // Белорусы. – Т. 2. – Вып. 1. – Минск, 2006.

Н.В. Паляшчук

Тыпы формул у старабеларускіх дзелавых тэкстах

У гістарычнай стылістыцы *формуламi* называюцца канструкцыі з адносна пастаянным лексічным складам, граматычнай структурай, з’яўленне і выкарыстанне якіх абумоўлена ў творах пэўнай жанравай разнавіднасці ідэнтычных ці падобных сітуацыйных схем і традыцыі іх афармлення. Падобныя канструкцыі, для якіх існуюць таксама намінацыі *трафарэт, трафарэтны выраз, штамп*, шырока фіксуюцца ў тэкстах дзелавога зместу і выступаюць паказчыкам іх стандартызаванасці. В.Я. Дзярагін звяртаў увагу на функцыянальны характар, устойлівасць, узнаўляльнасць формул і адносіў іх да самых яскравых і самых істотных прыкмет дзелавога стылю ва ўсе перыяды функцыянавання дадзенай функцыянальнай разнавіднасці мовы [1, с. 5].

Структурна-фармулярны аналіз актаў (дакументаў) лічыцца найбольш аптымальным пры вызначэнні формул [2]. Яго выкарыстанне дазволіла нам выявіць каля 200 формул ў матэрыялах адміністрацыйнага, гаспадарчага, юрыдычнага, дыпламатычнага зместу, сабраных у кнігах Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Зразумела, гэта лічба неканчатковая і з працягам даследаў яна, без сумнення, будзе значна большай, аднак з’яўляецца дастатковай для першаснай

класіфікацыі формул па наступных крытэрыях: пазіцыйная замацаванасць у тэксце, прыналежнасць да пэўнага жанру, структура.

1. Ад месца ў кампазіцыі дакумента вылучаюцца формулы пачатковага пратакола, або формулы-зачыны, формулы асноўнай часткі, або формулы-меды, формулы канцавога пратакола, або формулы-канцоўкі. Гэтаму размеркаванню формул абавязкова павінен папярэднічаць разгляд будовы дакумента і вызначэнне яго частак (клаўзаў) у пачатковым пратаколе (*invocatio* (прывячэнне богу), *intitulatio* (абазначэнне асобы, ад якой зыходзіць дакумент), *inscriptio* (абазначэнне асобы, якой накіраваны дакумент), *salutatio* (прывітанне); асноўнай частцы (*arenga*, *prologus* (прэамбула), *promulgatio* (публічнае аб'яўленне), *narratio* (выклад абставін справы), *dispositio* (распараджэнне), *sanctio* (забарона парушэння дакумента), *corrobaratio* (пасведчанне); эхатаколе (*datum* (месца і час выдачы дакумента), пералік прысутных пры прыняцці рашэння асоб, *subscriptio* (подпіс), *aprecatio* (заклучэнне).

Прапануем ажыццявіць такую групоўку формул у прывілеях “Кнігі запісаў” (1522 – 1552) (абавязковыя складнікі іх кампазіцыі *intitulatio*, *promulgatio*, *narratio*, *dispositio*, *corrobaratio*, *datum*; *invocatio*, *inscriptio*, *subscriptio*, пералік прысутных пры прыняцці рашэння асоб адзначаюцца спарадычна).

Да формул пачатковага пратакола прывілеяў адносяцца: а) формула адрасанта, прадстаўленая імем правіцеля (Жикгимонтъ (КЗ-28, 10, 1541); Жикгимонт Августъ (КЗ-28, 138, 1551); імем правіцеля і спалучэннем *Божью милостью*: Жикгимонт Божью м(и)л(о)ст(ь)ю (КЗ-28, 8, 1541); імем правіцеля, спалучэннем *Божью милостью*, назвай тытула: Жикгимонт Август, Божью м(и)л(о)стью корол полский, великий кн(я)зь лит(о)вский, руский, пруский, жомойтский, мазовецкий и инъныхъ (КЗ-28, 109, 1551); б) формула адрасата ўключае ў свой склад кампаненты ў форме давальнага скл. адз./мн. л.: назва пасады + назва тытула + імя, імя па бацьку і прозвішча асобы: Маршальку нашому справъцы воеводства киевского, кн(я)зю Андрею Михайловичу Кошерскому (КЗ-28, 68, 1541); в) *invocatio* выражана трафарэтам Воймя Боже станся (КЗ-28, 154, 1552).

Формулы асноўнай часткі прадстаўлены: а) трафарэтам *promulgatio* Чинимъ знаменито (Чинимъ явно) симъ н(а)шимъ листомъ, хто на него посмотрит або чтучи его услышит, нынешнимъ и напотомъ будучимъ, кому будет потреба того ведати (КЗ-28, 5, 1522; 65, 1541) і яго трансфармаванымі

варьянтамі Чинимъ знаменито (Чинимъ явно) симъ (тымъ) н(а)шимъ листомъ КЗ-28, 10, 1541; 61, 1541); Ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ (КЗ-28, 1, 1541); б) дзвюма формулами *narratio*, пабудаванымі па наступных мадэлях: 1) фразеалагізм *бити чоломъ* ‘звяртацца’ (у 3-й ас. адз. / мн. л. прошлага часу) + назва асобы па пасадзе, сацыяльнаму становішчу + імя, імя па бацьку і прозвішча асобы + дзеяслоў *поведити* (у 3-й ас. адз. / мн. л. прошлага часу) + займеннік *мы* (у месным скл. з прыназоўнікам *передъ*) + злучнік (*ижъ* / *штожъ* / *ижъ* / *о томъ штожъ*), 2) фразеалагізм *бити чоломъ* ‘прасіць’ (у 3-й ас. адз. / мн. л. прошлага часу) + злучнік (*жебыхмо* / *абы* / *абыхмо*): Билъ намъ чоломъ боярин Росейнский Юрый Юревичъ Кгинтовский и поведиъ перед нами, ижъ... И билъ намъ чоломъ, абыхмо... (КЗ-28, 143, 1552). Наяўнасць дзвюх формул абумоўлена тым, што *narratio* складалася з дзвюх частак, у першай указвалася на тых, хто звяртаецца да правіцеля, на прычыну і абгрунтаванне просьбы, у другой – утрымлівалася фармуліроўка просьбы. Некаторыя прывілеі ў *narratio* ўтрымліваюць толькі адну частку з формулай у складзе фразеалагізма *бити чоломъ* (у 3-й ас. адз. / мн. л. прошлага часу) + назва асобы па пасадзе, сацыяльнаму становішчу + імя, імя па бацьку і прозвішча асобы + дзеяслоў *просити* (у 3-й ас. адз. / мн. л. прошлага часу) + займеннік *мы* (у вінавальным скл.) + злучнік (*жебыхмо* / *абы* / *абыхмо*): Билъ намъ чоломъ пан Лев Семенович Чиждъ и просил нас, абыхмо ему от нас в держанье дали дворы н(а)ши Еишишские и Вораны (КЗ-28, 57, 1541); в) *dispositio* афармлялася праз трафарэты з базавым элементам зъ ласки нашег(о)с(но)д(а)рьское то вчинити (*дати* / *постановити* / *зоставити* / *вызволити* / *дозволити*); зъ ласки нашег на чоломъбитъе то вчинити (дзеясловы ўжыты ў форме прошлага часу); г) *corroboratio* знаходзіла рэалізацыю праз формулу на то дати листъ (*сес нашъ листъ дозволенный* / *сес нашъ листъ*) зъ нашою печатью (з н(а)шою привесистою печатью), якая магла ўскладняцца ўказаннем на атрымальніка прывілея.

Формулы эсхатакола аб’ядноўваюць: а) формулу *datum* у складзе дзеепрыметніка залежнага стану прошлага часу ад дзеяслова *писати*, назвы населенага пункта, спалучэння *подъ лето Божьего нароженья*, нумара года, назвы месяца, нумара дня тыдня, адзінкі старога царкоўнаславянскага летазлічэння, роўнай 15 гадам (*индиктъ*): Писан у Вил(ьни), под лет(о) Бож(ьего) нарож(енья) 1541, м(е)с(я)ца июл(я) 20 ден(ь), индиктъ 14 (КЗ-28,

88, 1541); б) указание на асоб, прысутных пры прыняцці рашэння і яго дакументальнай фіксацыі, прэзентуецца формулай *при томъ были* (КЗ-28, 154, 1552); в) subscriptio прадстаўлена ўстойлівым спалучэннем *Подпись руки г(о)с(по)д(а)рьское* (КЗ-28, 154, 1552), выкарыстанне якога звязана з этычнымі прычынамі, паколькі складальнік/перапісчык дакумента не дазваляў сабе падрабляць уласнаручны подпіс адрасанта – кіраўніка дзяржавы.

2. У залежнасці ад фіксацыі ў дакументах пэўнага жанру адрозніваюцца формулы прыватныя і агульныя. Так, да ліку прыватных формул мы адносім выразы, уласцівыя для адной разнавіднасці дакументальных тэкстаў (прывілеі, пацвярджэнні, інскрыпцыі, пасольствы, тастаменты, позвы, выракі, фундушы і інш.), агульныя формулы не характарызуюцца жанравай замацаванасцю.

Напрыклад, для пасольстваў паказальная формула прывітання *Поклонъ отъ* кога кому: *От Александра, Божю м(и)л(о)стью великог(о) князя литовског(о), руског(о) и жомойтского и иных, брату нашему ц(а)ру Мендли Кгрею, поклонъ* (КЗ-6, 39, 1497). Названая формула salutio адносіцца да ліку самых старажытных формул для ўстанаўлення кантакту (часта суправаджалася крыжам як ідэаграфічнай заменай слова *поклонъ*), сведчыць пра гатоўнасць адрасанта развіваць і ўмацоўваць адносіны з адрасатам. Пацвярджэнні адметныя наяўнасцю формул *покладати* (дзеяслоў ужываўся, як правіла, у форме прошлага часу) *передъ нами листы о томъ, што (ижъ / въ которыхъ описуетъ) і потвердити нашимъ листомъ; тотъ листъ потвержаемъ симъ нашимъ листомъ*. Для выракаў звычайныя канструкцыі *смотрели есмо того дела, стояли перед нами очевисте; а такъ мы выслушавъши тых речий их з obu дву сторон...* (далей указвалася прынятае рашэнне); *жаловаль намъ кто на кого тымъ обычаемъ; а въ тотъ час при насъ были и того с нами смотрели* (з наступным пералікам асоб, прысутных пры вынясенні вердыкту). Тастаменты абавязкова ўключалі ў свой склад формулу, пабудаваную па мадэлі Я + імя, імя па бацьку, прозвішча аўтара завяшчання/яго найменне па пасадзе або сацыяльнаму становішчу + дзеяслоў *писати* (у 1-ай ас. цяперашняга часу) + словазлучэнне *мой тестаментъ: Я, Лаврынъ Петровичъ Луцикъ, пишу сес мой достаментъ* (КСД-11, 14, 1542). Выклад зместу асноўнага пытання ў інскрыпцыях пачынаўся з формул *поведаемъ вамъ, ижъ (што); што есмо первой того (сего) писали (дали*

/ жаловали / установили); *тыхъ часовъ (тыми часы) дали (отправили)*, *dispositio* рэалізоўвалася праз трафарэты *приказуемъ вамъ і вы бы о томъ ведали*.

У корпус агульных формул уключаны формулы *invocatio*, *intitulatio*, *inscriptio*, *promulgatio*, *datum*. У верагоднасці гэтай высновы можна пераканацца дзякуючы параўнанню формул *intitulatio* ў прывілеях і інскрыпцыях: Жикгимонт Август Божью м(и)л(о)ст(ь)ю (КЗ-28, 39, 1541) – Жикгимонт Август, Божью м(и)л(о)ст(ь)ю (КЗ-28, 17, 1542); *corroboratio* ў прывілеях і пацвярджэннях: И на то дали есмо ему сес н(а)шъ листъ з н(а)шею печатью (КЗ-28, 39, 1541) – И на то есмо ему дали сес н(а)шъ листъ з н(а)шою печатью (КЗ, 120, 1551); *datum* у інскрыпцыях, тастаментах, выраках: Писанъ у Вильни, под лет(о) Бож(ьего) нарож(енья) 1541, м(е)с(я)ца окт(ября) 13 ден(ь), индикта 15 (КЗ-28, 2, 1541) – Писанъ у Володьковъщине, под лет(о) Бож(его) нарож(енья) 1541, м(е)с(я)ца мар(та) второй день, индиктъ 14 (КСД-11, 14, 1542) – Писанъ у Вильни, под лет(о) Бож(ьего) нарож(енья) 1542, м(е)с(я)ца ок(тября) 25 д(е)нь, индиктъ 1 (КСД-11, 48, 1542).

3. Паводле структуры адрозніваюцца: а) формулы, суадносныя са словазлучэннем: *для памети записаный* – запіс у канцылярскіх ці судовых кнігах заяў, дакументаў, спраў, якія маглі б служыць як доказ у будучым; *до нашей воли, до нашего осмотра, до лучшего осмотра* – формулы часу, з дапамогай якіх вызначаўся тэрмін валодання пэўнай тэрыторыяй, маёмасцю; *будучи в суполной памети и смысла, въ полной памети, при своемъ животе, целымъ своимъ умомъ, въ своемъ смысле* – формулы тастаментаў, ужытыя як сведчанне здаровага псіхічнага стану аўтара завяшчання; б) простага сказа (аднасастаўнага ці двухсастаўнага): *мы на его чолomorphicбитъе то вчинили; Я, Лаврынъ Петровичъ Луцикъ, пишу сес мой достаментъ; мы, жалобы и отпору, и тыхъ листовъ достаточно выслухавши, сказали есмо; Во имя Божье, и Светое живоначалъное Троицы, Отца и Сына, и Светого Духа сталося; ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ; и на то даемъ сесъ нашъ листъ з нашою печатью; тотъ листъ потверждаемъ симъ нашимъ листомъ*; в) складанага сказа з адной даданай: *Чинимъ явно симъ н(а)шимъ листомъ нынешнимъ и напотомъ будучимъ, кому будетъ потребъ того ведати*; г) складанага сказа з некалькімі даданымі: *Ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ, хто на него по-*

смотреть або чтучи его услышитъ, нинешнимъ и напотомъ будучимъ, кому будетъ потреба того ведати або, чтучи его, слышати.

Улік формул дазваляе, на наш погляд, з большай дакладнасцю ажыццявіць жанравую дыферэнцыяцыю дакументаў, асабліва калі яны вызначаюцца падабенствам ці нават ідэнтычнасцю кампазіцыі або іх саманазва прадстаўлена лексемай з абагуленым значэннем. Напрыклад, у названай “Кнізе запісаў” ёсць дакументы з аднолькавым наборам клаўзаў (*intitulatio, promulgatio, narratio, dispositio, corroboratio, datum*) і аднолькавай лексічнай прэзентацыяй – назвай *листъ*: *Листъ бояромъ рошскимъ на три земли пустовскихъ...* (КЗ-28, 131, 1551) – *Листъ мещаномъ рошскимъ на позволене им безмытне... торговати...* (КЗ-28, 130, 1551). На першы погляд, іх можна кваліфікаваць як прывілеі (у сваім складзе яны маюць тыповыя для гэтага жанру клаўзы і формулы). Аднак падрабязны разгляд фармуляру і вызначэнне ў ім спецыфічных формул (на што і листъ кн(я)зя Василья Толочинского, державцы рошского, перед нами покладали; И били намъ чоломъ, абыхмо ихъ при тых землях zostавили и то имъ листомъ н(а)шимъ подтвердили) дазволіў зрабіць іх правільную атрыбуцыю: тэкст № 130 з’яўляецца прывілеем, тэкст № 131 – пацвярджэннем. Гэта выразна сведчыць пра тое, што формулы павінны быць аднесены да ліку паказчыкаў прыналежнасці дзелавага тэксту да пэўнага жанру (разам з мэтай напісання і прызначэннем тэксту, яго мадальнасцю, саманазвай, структурай).

Такім чынам, падрабязнае апісанне функцыянавання тэкставых формул дасць магчымасць прасачыць станаўленне жанравай сістэмы старабеларускай дзелавой пісьменнасці, выявіць адметнасці ў фарміраванні і развіцці дзелавага стылю старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы. Думаецца, што стварэнне корпусу (базы) формул, а таксама падрыхтоўка асобнага лексікаграфічнага даведніка паспрыяе паспяховаму вырашэнню гэтых актуальных для айчыннага мовазнаўства задач.

Вынікі вывучэння формул будуць істотнымі для далейшага апісання дзейнасці цэнтральных і мясцовых канцылярыяў Вялікага княства Літоўскага, для вызначэння прафесійнай і агульнай падрыхтаванасці пісараў і дзякаў, іх манеры складання і напісання, а потым і перапісвання дакументаў; а таксама для ўдакладнення інфармацыйных магчымасцей кніг Метрыкі як асобнага комплексу дакументальных крыніц.

Скарачэнні

K3-6 – Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 / pareng. A. Baliulis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – 516 p.

K3-11 – Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 11 (1542). Teismų bylų knyga 11 / pareng. I. Valikonytė, S. Viskantaitė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001. – 160 p.

K3-28 – Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навуковы апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Мінск: ATHNAEUM, 2000. – 312 с.

Літаратура

1. *Дерягин В.Я.* Русская деловая речь на Севере XV–XVII вв.: автореф. дис... докт. филол. наук: 10.02.01; АН СССР, Ин-т русск. языка. – Москва, 1980.
2. *Паляшчук Н.В.* Структурна-фармулярны аналіз тэкстаў старабеларускай дзелавой пісьменнасці // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння: зб. нав. арт. / рэдкал.: Д.В. Дзятко (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2009. – С. 109-111.